

Les qüestions per l'aigua al País Valencià durant l'etapa feudal: l'exemple dels molins

Tomàs Peris Albentosa *

Historiador

Resum

Els conflictes entre moliners i regants han estat sobrevalorats per la historiografia, que dona per cert que la lluita pels cabals (tinguda com de caire tècnic i, per tant, indefugible) generà constants i intenses baralles.¹ Al País Valencià, en lloc de greu conflictivitat «estructural», potser siga més clarificador postular que l'alt potencial d'interferències resultà limitat en la pràctica, tant en les comunitats islàmiques com en les feudals, per mecanismes atenuadors que permeteren una compatibilitat asimètrica d'usos —no exempta de topades—. Àdhuc resulta raonable la hipòtesi que predominà una complementarietat mútuament profitosa entre l'ús agrícola de les aigües i l'energètic. En tot cas, més enllà de la desigual freqüència i vehemència dels antagonismes, errarien si contemplàrem aquestes disputes com una mera lluita pels cabals fluents, ja que es tractà d'una col·lisió econòmica d'un abast molt més ampli.

Palabras clave: conflictivitat hidràulica, molins, gestió de l'aigua.

Abstract

In places like the Valencian Region, where the climate is arid, the flow rate of the rivers is irregular, and irrigation is essential if agrarian returns are to increase, the way water was distributed among irrigators often gave rise to clashes between them. This paper begins with an analysis of the mechanisms that were used in the irrigated areas of Valencia, during the feudal era, to prevent these kinds of conflicts from getting out of hand. It then focuses on the disputes that arose between farmers and millers. Contrary to what is usually claimed, there is no decisive evidence to show that the millers were a permanent cause of such troubles, which only reached a dangerous level of intensity in certain places at certain times.

Keywords: mills, water, irrigation, Valencia, Spain.

* tomasperis@gmail.com

Rebut: 22 de gener de 2011. Avaluació: 30 de maig de 2011. Versió definitiva: 4 d'octubre de 2011.

1. Alguns autors arriben a l'extrem de considerar que els molins bastits en època feudal bloquejaren el creixement de l'agricultura irrigada (com R. Martí apunta referint-se a Catalunya; 1988: 165-194).

L'aprofitament de les aigües: una realitat conflictiva

Allí on l'aridesa climàtica i les exigències agrícoles fan de l'aigua un factor productiu de primer ordre —com el País Valencià—, els conflictes suscitats per col·lisions hidràuliques han estat importants,² com palesen els milers de llibres i lligalls sobre conflictes d'aigües que guarden els arxius i l'escassa bibliografia disponible. El territori irrigat cresqué de manera extraordinària durant l'etapa feudal: calcule que podia atènyer les 35.000 ha en el moment de la conquesta cristiana i a meitat del segle XIX ja assolí les 103.000 ha.³ En absència de grans innovacions tècniques, la lògica més elemental fa pensar que el corol·lari no podia ser altre que unes pugnes més freqüents i greus, fruit del desequilibri entre la limitada disponibilitat del recurs aigua i la creixent demanda. No obstant això, aquest previsible paral·lelisme entre un balanç hídric cada vegada més precari i major gravetat de les disputes per l'aigua no es constata històricament: no és difícil detectar topades molt violentes en temps medievals i períodes tardans tranquils. La paradoxa s'explica per la gran capacitat pertorbadora de les etapes amb intenses mutacions sociopolítiques i, sobretot, perquè diversos trets positius de la gestió hidràulica (sobredimensionar els cabals en les séquies medievals, enginyosos ajusts en moments de fretura de cabals, quantioses inversions en infraestructures, etc.) tingueren un efecte balsàmic que permeté mantindre les baralles per l'aigua dins d'uns paràmetres suportables per a les comunitats rurals implicades.

Cal dir que la intensitat dels antagonismes no guarda una relació lineal amb la creixença de l'àrea regada: resulta senzill detectar zones on el perímetre irrigat a penes es modificà —com l'Horta— i les tensions foren intenses; per contra, hi ha àrees en les quals el regadiu cresqué de forma extraordinària (com la Ribera entre els segles XVI i XIX) i les topades es mantingueren dintre d'uns paràmetres baixos.⁴ Tampoc no seria correcte establir uns lligams directes entre difusió de cultius exigents en aigua i intensitat de les qüestions d'aigües: si aquesta equació no funcionà d'una manera automàtica fou perquè intel·ligents adaptacions a les circumstàncies ho impediren.⁵

Un factor principal que atenuà topades foren els mecanismes adaptatius posats en marxa per resoldre la irregularitat de cabals. En les séquies construïdes pels feudals se sobredimensionaven els cabals disponibles en condicions ordinàries respecte a la superfície amb dret a regar amb l'objectiu d'impedir que les disputes foren excessives els anys secs, quan amainara el corrent. Açò explica que moltes séquies fluvials mantingueren una dicotomia entre perímetre de reg consolidat (que pagaven taxes per mantenir operativa la xarxa i tenien dret a una

2. La conflictivitat hidràulica no és una quimera inventada per desprestigiar les institucions de reg, sinó un fenomen històric, coherent i lògic, que ha deixat un dilatat rastre documental (Peris 1997: 43-60).

3. L'entitat del regadiu s'acreu si considerem les mutacions agrícoles que originà, ja que d'assegurar el cicle de collites de secà —blat, vinya, oliveres— i millorar els rendiments, en les hortes medievals, passà a fer possible, al final de l'Antic Règim, rotacions molt productives que requerien d'un reg freqüent i garantit, de manera que les diverses modalitats de millora del regadiu resultaren determinants en el desenvolupament econòmic experimentat en terres valencianes (Peris 1995: 473-508; Peris 2008: 125-144).

4. Romero-Peris (1992: 204-211 i 221-222).

5. M. Ferri, Pérez Medina i C. Sanchis expliquen com l'eufòria arrossaire del Set-cents obligà a impulsar reformes físiques i organitzatives per adaptar els hidrosistemes valencians, com la que es féu a Xàtiva, que «comportà la privatització de l'aigua [...], la formació d'una nova comunitat de regants i [...] reformes en la xarxa de séquies» (1997: 657).

dotació d'aigua) i àrees d'*extremal* o enclavaments dispersos que no contribuïen però als quals es deixava regar durant les fases amb excedents hídrics. La típica discontinuïtat dels rius mediterranis es resolgué a base d'adaptar els criteris de gestió hidràulica en les grans séquies segons hi haguera contextos d'abundància o fretura d'aigües.⁶ Mentre la minva de cabals fos aguda i no n'hi hagués per a tothom, es canviaven les normes per les quals es regia el prorrateig d'aigua entre els braços d'un hidrosistema o les séquies que s'alimentaven d'un mateix riu: en lloc de dividir-se el corrent entre els grups d'usuaris, es feia circular tot junt. L'exemple més conegut és el de les séquies del curs baix del Túria. Quan es percebia una minva, s'extremava el control de l'aigua, les infraccions es castigaven amb major severitat i s'establien prioritats per regar els camps, segons quines collites els ocuparen. Durant les sequeres, es posava en marxa un tandeig que es remunta a l'any 1321: els «pobles castells» (séquies anteriors a Montcada) rebien tota l'aigua del Túria durant quatre dies successius, mentre que els canals de l'Horta es beneficiaven els següents quatre jorns. En temps de secada extrema, les quatre primeres séquies reservaven part del corrent que baixava pel riu als canals que prenién aigües més avall de Montcada, Quart, Tormos i Mislata.⁷ Acords d'aquest tipus també es feien servir per repartir les aigües del Millars i en altres llocs de la geografia valenciana.⁸

Una forma d'adaptar-se a mancances extremes de cabals fou la venda d'aigua. Començà sent una manera esporàdica de reaccionar davant les pitjors sequeres, però al cap d'un temps acabà esdevenint una *solució* permanent que estalviava disgusts en aquells hidrosistemes on el dèficit d'aigua era freqüent i intens. La venda d'aigua (un fenomen no tan meridional com hom creu)⁹ s'ha de contemplar com la fórmula radical amb la qual encarar desequilibris hídrics molt forts i endèmics. El magre cabal dels rius menuts originà regadius deficitaris —veritables *secans millo-rats*—, en els quals les rigoroses tandes resultaven imprescindibles per aprofitar una aigua escassa. El pas del rígid repartiment horari a la separació aigua/terra es veié propiciat per la necessitat de realitzar obres extraordinàries després d'alguna revinguda destructora: una part dels cabals s'alienava i la tanda fins llavors vigent s'allargava (es tardaven més dies a poder tornar a regar); a canvi, s'evitava gravar la malmesa economia de les comunitats camperoles. La conseqüència a llarg termini fou que en lloc de regar-se tots els camps —situació massa perillosa— s'optà per reduir a poc a poc l'àrea irrigada i comerciar amb l'aigua que corresponia a les parcel·les que s'anaven deixant ermes: havia quallat una fórmula relativament eficient per atenuar les lluites extremes a què haguera menat el desajust entre els exigus i irregulars mòduls dels rius-rambla i les dilatades planures al·luvials que podien beneficiar-se'n.¹⁰

6. Dues foren les fórmules bàsiques emprades per repartir l'aigua. La primera, que cada col·lectiu d'usuaris prenguera, de forma contínua, una fracció del cabal. La segona (tandeig) consistia a atorgar tota l'aigua per un temps limitat. De vegades, les circumstàncies obligaven a emprar una barreja d'ambdós mètodes.

7. De l'any 1660 és la sentència sobre els quatre taulons de l'almenara reial (Glick 1988: 95-97 i 169-172). La solució acordada en l'Horta consistí a ajustar la distribució de l'aigua segons el context d'abundància o manca de cabals. Des de l'inici del segle XIV es distingí entre situacions d'abundància (cada séquia podria prendre tota l'aigua que desitjara), mitjanja (es repartia l'aigua entre les séquies segons proporcions prefixades) i períodes d'intensa penúria, durant els quals s'obligava a les primeres séquies a no absorbir tots els cabals que hi arribaven, sinó a cedir-ne una part a les séquies inferiors (Peris 2003a: 131; GUINOT 1999: 42-43).

8. García Edo (1994); Glick (1988: 22).

9. Es practicà a la Ribera Baixa (Piles-Giner 1972: 381-382; Vercher 2000: 154-156) i fou la solució adoptada a Xàtiva per possibilitar l'expansió arrossaire del segle XVIII (Ferri-Pérez-Sanchis 1997: 657).

10. Gil Olcina (1993: 178).

Una resposta que es posava en marxa quan la tibantor amenaçava els vincles de cohesió comunitària consistia a fer quantioses inversions en infraestructures per captar i distribuir millor les aigües. Els objectius no atenyien sols a una estricta racionalitat econòmica (rendibilitat dels capitals invertits) sinó que incloïen l'objectiu social d'atenuar tensions. Exponents remarcables són els embassaments alacantins, bastits en indrets on l'aigua era precària i l'aridesa ocasionava pèrdues de collites amb excessiva freqüència.¹¹ Altres exemples pregons són les séquies d'Escalona i Carcaixent, construïdes en el Set-cents, per conduir una cabalosa dotació del Xúquer a una zona que ja es regava en temps islàmics amb els irregulars cabals de l'Albaida.¹²

També foren importants de cara a rebaixar el potencial conflictiu de les aigües la capacitat mediadora de les institucions de la corona per arbitrar en les lluites (judicialització dels antagonismes) i el fet que els codis hidràulics foren clars, minuciosos i estables.¹³ El potencial conflictiu inherent als assumptes d'aigües generà institucions per dotar d'altres quotes d'autonomia els usuaris (per exemple, permetent-los jutjar en primera instància). Malgrat que així es facilitava resoldre bastants antagonismes, és obvi que no podien evitar-se per complet friccions i topades entre usuaris amb interessos contraposats. Per evitar que la resistència dels perjudicats enfront dels que detenien el poder en cada séquia provocara tensions massa altes, fou necessari arbitrar l'accés a tribunals externs que canalitzaren les pugnes que no assolien un acord intern, permetent apel·lar als disconformes davant instàncies jurídiques superiors (l'Audiència valenciana i el Consell d'Aragó en els segles XVI-XVII, la Intendència i el Consell de Castella en el Set-cents). L'eficàcia de les ordenances de reg era màxima si havien estat consensuades pels regants i ratificades pel rei: l'empara que proporcionaven als usuaris més febles (malgrat les argücies de les oligarquies per desvirtuar-les), així com la possibilitat de recórrer als oficials reials per aturar els abusos més clamorosos, contribueixen a explicar que la conflictivitat no cresquera al mateix ritme que la demanda d'aigua.

Un darrer aspecte que explica que les qüestions d'aigües no es multiplicaren és la claredat i la racionalitat socioeconòmica aplicada a l'hora de decidir quin ús donar als cabals: s'aconseguí una harmonització raonable, puix que no hi hagué oposicions excloents, sinó preferències flexibles a l'hora de combinar els aprofitaments urbà, agrícola, energètic i de transport fluvial.

11. Com l'embassament de Tibi i els de Relleu, Elx, Elda, Petrer, Ontinyent i altres (López Gómez 1987).

12. Els esquifits cabals que arribaven des de l'Albaida provocaven que camperols de Carcaixent usurparen aigua als de Castelló a meitat segle XVII: «moltes persones circumvehines [...], a hora cauta, entren dins [...] nostre terme y casi hasta les portes de la present Vila, a rompre séquies y caixers de aquells y fent tot lo dany que poden per transportar la aigua [de Escalona] fora del dit terme, y particularment algunes persones de [...] Carcaixent [...], lo que pot ser causa [...] de] grans escandels, per venir [...] molt a menut a furtar dita aigua y entrar [...] manu armada [...]». Tot los quals abusos se fan per no tenir capítols la dita Céquia per a poder executar als que furten dita aigua» (Arxiu Séquia d'Escalona, llibre 39, ff. 91v-99; Peris 2003b: 64-65).

13. A les oligarquies els convenia que les normes foren ambigües o quedaren desfasades, ja que així tenien les mans lliures per aplicar, de forma arbitrària, els criteris que més els convenien; però la indefinició legal o els anacronismes contribuïen a alimentar la conflictivitat i feien convenient promulgar noves ordenances.

Un exemple aclaridor: la conflictivitat que implicava els moliners

A l'hora de calibrar la conflictivitat hidràulica en terres valencianes, cal remarcar dues idees centrals. La primera és que es tractà d'un fenomen conjuntural, que sols assolí una intensitat perillosa en alguns indrets i durant algunes etapes especialment compromeses, provocades per sequeres (com el darrer quart del segle XIV, dècades centrals del Vuit-cents, etc.) o la inestabilitat inherent a notables canvis socioeconòmics o polítics (generacions posteriors a la conquesta cristiana, dècades següents a l'expulsió dels moriscos, crisi de l'Antic Règim, etc.). La segona idea que cal subratllar és que —en contra del que ha vingut afirmant-se— no sembla que els molins foren un agents especialment actius a l'hora de generar disputes, malgrat els nombrosos damnatges que un casal podia provocar.¹⁴

La llarga tirallonga de perjudicis que els molins podien ocasionar als regants

En les grans hortes litorals, els pitjors menyscapes que un molí podia ocasionar eren els causats pel regolf o detenció de les aigües i la pujada del nivell del corrent que circulava per la séquia, ja que podia alterar la distribució de cabals entre camperols, així com provocar filtracions que inundaven els camps i acabaven per trencar el caixer de la séquia¹⁵ (al cost de reparar els desperfectes s'unia la pèrdua d'aigua i els danys ocasionats a les collites sorregades).¹⁶ El regolf també podia balafiar aigua, derivant-la a un llit fluvial o cap a un barranc: els regants del comú de Mislata exposaven, l'any 1776, que el molí projectat junt a l'assut els perjudicaria, ja que el corrent que eixiria dels carcaus tornaria al Túria: «saldrían de dicha acequia las que necesitará Maquivar para su [...] molino y resultarían perjudicados los regantes, por ser la caída y salida de dichas aguas, después del molino, al cause de el río».¹⁷ En altres casos, el tall del corrent als usuaris jussans era la causa que provocava diverses modalitats de conflicte.¹⁸ I no podem oblidar que alguns casals dificultaven el drenatge d'una zona marjalenca i d'altres obstaculitzaven el pas al corrent desbordat de les revingudes, de manera que agreujaven els efectes nocius de les riudes.

14. Cal atribuir a T. F. Glick el mèrit d'haver parat esment sobre la dimensió conflictiva de molins i regadiu en la València medieval, en documentar exemples que palesen com el rutilar d'algun casal podia desvirtuar el prorratge acordat quan es bastia un determinat partidor d'aigües, provocar solides del caixer i fins i tot transvasar aigües d'una séquia a un canal contigu. El gran prestigi d'aquest autor ha contribuït involuntàriament a nodrir i consolidar la idea unilateral dels molins com a causa permanent de conflicte, oblidant qualsevol altre aspecte dels que també caracteritzaren els casals moliners.

15. En l'expedient tramitat per autoritzar el molí que P. Alfonso projectava construir, l'any 1767, en un sequiol d'escorrentia de l'àrea dels francs de València, s'afirmava que no ocasionaria danys a les terres «como no sea por razón del remanso que acaso pueda ocasionar» (Arxiu del Regne, València, secció Batlia-E, expedient núm. 572, ff. 2-3).

16. Glick (1988: 108).

17. A.R.V., Batlia-E2, exped. 956, ff. 13-13v i 120.

18. Un casal podia bloquejar o minvar el corrent d'aigua a un molí jussà, com passà a Alzira l'any 1596, quan un fariner que funcionava en el riu dels Ulls denuncià un altre casal perquè impedia que li arribaren els cabals estipulats (A.R.V., secció Reial Audiència, Processos, 3ª Part, Apèndix, sign. 6947). L. P. Martínez explica que «En fer parada, el moliner pot impedir transitòriament la circulació dels cabdals aigües avall del molí, per la qual cosa pot pertorbar greument el tandeig prescrit entre els regants jussans [...] el grau en què un molí podia pertorbar [...] als regants jussans seria inversament proporcional als nivells de disponibilitat de cabdals —a menys aigua circulant per la séquia, efectes més desastrosos—» (Martínez Sanmartín 1993: 35-36).

En les petites séquies de muntanya, el tall del fluir de l'aigua, provocat per algun molí que acumulava el rajolí nascut d'una font o l'esquifida correntia que circulava per un barranc en una bassa o en el mateix cup, resultava perillós per als regants jussans, sobretot en sistemes mal dotats que es veien obligats a repartir l'aigua en tandes rigoroses per dies i hores.¹⁹

Les freqüents topades entre moliners i altres tipus de conflictes

Atesa la pèssima fama dels moliners, se sol presentar els casals on es realitzava la moltura com els agents que provocaven baralles amb altres usuaris. No obstant això, les dades històriques palesen que els molins tant originaren problemes als regants com eren ells els qui patien usurpacions de cabals i altres inconvenients.

La conflictivitat en la qual es veien involucrats els molins no fou una lluita estructural en la qual es disputaven uns cabals insuficients, ni tampoc una pugna entre activitats productives —regadiu contra aprofitament energètic—, sinó un antagonisme múltiple que solia enfrontar col·lectius usufructuaris, sobretot jussans *versus* sobirans, en moments de fretura. Moliners i regants de vegades actuaven com a aliats²⁰ i en d'altres conjuntures ho feien com a rivals. Les topades entre moliners foren un capítol que assolí una certa entitat en el conjunt de baralles per l'aigua, la qual cosa palesa que no es tractava d'una simple disputa per uns cabals escassos, sinó més aviat una pugna econòmica en la qual es pretenia evitar que sorgiren competidors que disputaren els mateixos parroquians. Des d'aquesta lògica, s'entén que s'arribaren a produir malversacions intencionades d'aigua amb el propòsit de perjudicar casals competidors, com denunciaren en l'Audiència els jurats d'Uldecona, en l'any 1771, quan acusaren moliners de Traiguera i Canet «de malbaratar l'apreciada aigua del riu enviant-la pels camins públics, evitant que arribés als molins de la conca inferior».²¹ Els efectes negatius provocats pel regolf dels molins tardans sobre un altre casal sobirà proper (alentir el rodar de les moles) era una pauta que es repetia en qualsevol macrosistema de les planes al·luvials del litoral valencià.

Les ostentoses disputes de cabals emmascaren causes més opaques. Moltes vegades, els molins foren peons que participaven en lluites per dirimir qüestions com la pugna entre un sistema agrari basat en l'horta i les moreres o l'opció per expandir els arrossars, la disputa per concretar quina havia de ser l'aportació del casal al manteniment de la xarxa²² o una simple oposició per evitar que sorgiren establiments que competirien amb els que ja molturaven. Els molins, als quals determinats autors contempen com a elements necessàriament oposats al regadiu, foren de vegades instruments brandits per aconseguir un cabal major i més regular

19. En l'expedient del molí que es projectava bastir a Catarroja, el 1767, es remarcava el deure del moliner, de no detindre «el curso de el agua de modo que perjudique a inferiores regantes» (ARV, Batlia-E, expedient 604, any 1767, f. 1). Discutir si els molins *consumien* aigua no és un aspecte baladí, ja que al darrer hi ha la qüestió del potencial conflictiu dels molins, fonamental en la proposta de Miquel Barceló i relativitzat per Vicenç M. Rosselló.

20. Com ara quan la Comuna de Rascanya i el molí de Torreta litigaren contra el casal que es pretenia bastir en el barri de Marxalenes de València el 1778 (Mangue 2000: 428-429).

21. Arasa-Forcadell-Michavila (2000: 400).

22. Una manera de posar en relleu que la conflictivitat hidràulica en la qual participaven els molins no eren simples fraus o infraccions per captar més cabals d'aquells als quals es tenia dret consisteix a aportar alguns exemples de durs litigis mantinguts en els tribunals del rei a causa de desacords sobre quina havia de ser la participació del moliner a l'hora de mantenir la xarxa hidràulica.

amb el qual regar collites molt exigents. Així, a tall d'exemple, el senyor del Pujol intentà construir un casal de dubtosa rendibilitat al final del segle XVI com a estratègia per facilitar l'expansió de l'arròs en les terres que conreaven els vassalls moriscos:

Son intent no és més que de furtar aygua per a regar ses terres, perquè lo profit del molí serà molt poc [...]. May [...] tindrà sobrada aygua per a llansar-la per la almenara, y que si la llansen serà per lo benefici que tindria lo dit Julià per a fer sos arroços [...]. Serà per ad aquell més profit per a les seues terres que no lo profit que traurà del molí [...]. Lo intent de aquell no és per a que molguen los dits molins [...], sinó perquè per la ocasió dels molins furtar l'aygua y llansar a les terres [...] que no les rega, de les quals trauria molt més profit que no dels molins.²³

Sequeres i altres factors puntuals intensificadors de les disputes

Les pugnes generades pels molins que funcionaven dintre xarxes de reg no foren tan estructurals —permanents— ni tan intenses com Miquel Barceló i altres autors valencians que seguien les seues propostes afirmaven fa alguns anys, sinó que fluctuaren, seguint la incerta aleatorietat del cabal disponible, sempre irregular en les zones de clima mediterrani. Fins i tot per les àrides terres del sud alacantí (com la séquia Major d'Elx), s'afirma que «durante la mayor parte del tiempo no existían enfrentamientos entre unos [els moliners] y otros [els regants]».²⁴ Habitualment, la tibantor i els fraus es mantenien dintre d'uns nivells baixos. Estacionalment creixien —sobretot en l'estiu— o gairebé desapareixien, en especial durant la tardor i la temporada hivernal. També variaven segons quins anys: les topades s'esvanien mentre hi havia abundància d'aigües i es redoblaven durant les etapes de sequera, quan l'aridesa feia més necessari regar les collites i els casals tenien dificultat per seguir treballant amb el magre fil d'aigua que els arribava.²⁵

Els antagonismes per un cabal escàs augmentaren durant algunes conjuntures de la darreria del Set-cents i a meitat de la següent centúria, i generaren durs litigis que han contribuït a perfilar i consolidar la imatge de «conflictivitat estructural» que ha acabat per generalitzar-se —de forma injustificada— a qualsevol època. El proliferar de basses on recollir petits cabals que permeteren seguir treballant al molí, així com la difusió de noves formules d'organitzar el reg (torns en les quals una parcel·la tenia dret a regar després que totes les altres hagueren gaudit de la mateixa opció, l'aigua sols circulava per cada canal secundari determinats dies de la setmana²⁶ o tandes en les quals cada camp tenia dret a regar un dia i un hora concreta, durant un temps limitat), expliquen que alguns molins tardans —ubicats en llocs problemàtics— resultaren ser els més conflictius.²⁷

23. Arxiu de la Séquia Reial del Xúquer, lligall 2, núm. 2, ff. 61-77.

24. Guinot (2003: 81-83).

25. Un altre factor intensificador de les disputes hidràuliques en les quals participaven molins fou la fragmentació política del territori en diverses senyories que acompanyà la gènesi del sistema feudal.

26. La séquia de Montcada, per exemple, deixà de repartir tot el cabal captat del Túria entre els diversos braços del sistema per establir, des de meitat del segle XIX, tandes en les quals cada àrea tenia dret a regar sols alguns dies de la setmana.

27. Fins al punt que alguns dels que ocasionaven més maldecaps foren destruïts pels perjudicats o adquirits pel municipi on s'ubicaven per derrocar-los, per evitar unes baralles massa perilloses.

I no podem oblidar que la privatització dels nombrosos molins de propietat municipal, arran de la desamortització de Madoz de mitjan segle XIX, féu d'aquests uns casals més difícils, ja que incrementà la divergència d'interessos entre els camperols del poble i l'amo del molí (sovint un foraster ric), cosa que no ocorria durant les centúries anteriors.

Factors atenuadors de les pugnes en les quals participaven molins

Si la conflictivitat hidràulica durant els segles de vigència del sistema feudal no assolí la intensitat que se li atribueix en certs esquemes teòrics (com les tesis de Miquel Barceló) fou perquè altres factors atenuadors actuaren rebaixant tensions. Foren importants la cura manifestada a l'hora de dissenyar els sistemes hidràulics, la claredat en la prevalença d'usos de l'aigua i altres mecanismes mitigadors. El resultat dels efectes amainadors és que les topades entre moliners i regants foren —globalment, tant geogràficament com cronològica— poc importants en el conjunt del territori valencià, malgrat l'espectacularitat i la fama aconseguida per un reduït nombre de casos.

Les xarxes hidràuliques es planificaren de manera que limitaren els potencials conflictes. Aquest propòsit explica que els molins es bastiren agrupats en seccions específiques per tal de ser vigilats amb major facilitat (bé en la capçalera del sistema o en determinats braços dedicats de forma prioritària a l'ús energètic) i a suficient distància d'una partició d'aigües com per a evitar que el regolf alterara el prorrateig de cabals.

Una aclaparadora majoria de séquies es dissenyaren mirant de compatibilitzar ambdós usos, de manera que la claredat en la prevalença (gairebé sempre prioritat del regadiu) ajudà a reduir les tibantors. La precedència dels camperols sobre els moliners fou una pauta habitual en tots els macrosistemes d'horta i en moltíssimes xarxes de muntanya meso i micro, tant se val que fos en l'època islàmica, la feudal (la condició jurídica de senyoriu del territori no modificava les coses) o en l'inici del capitalisme. Els casals que patien una subordinació més dràstica a l'ús agrícola eren els tardans, projectats en el darrer terç del Set-cents o en el segle XIX, que es veieren obligats a acceptar les draconianes exigències imposades pels camperols. L'habitual subordinació dels molins comportà diverses conseqüències, com ara que les xarxes es dissenyaren en funció de l'objectiu bàsic de regar els camps, que les comunitats de regants intervingueren a l'hora d'autoritzar nous casals, que el rutllar dels casals s'adaptara als ritmes i les necessitats dels usuaris agrícoles, així com la norma habitual que molts molins es limitaren a emprar les aigües quan no feien falta per regar. Una primera manera de manifestar la supeditació del ritme de treball dels molins a les necessitats del regadiu²⁸ són els torns i les tandes de reg implantades, malgrat el perjudici que ocasionaven als casals que no estaven ubicats en la capçalera de l'hidrosistema. Una altra manera de concretar la postergació dels casals era limitar-se a moldre únicament durant la nit.²⁹

28. A diferència de Mallorca (on la conquesta feudal provocà que «la mólta fou [...] posada [...] en mans dels senyors [...] com un monopoli», canvi que féu que «les superfícies regades tendiren a reduir-se i cedien terreny al conreu de la vinya i dels cereals»), en les hortes valencianes «els senyors dels molins estaven subjectes als reglaments comuns i no disposaren de la força necessària per a pervertir el sistema operatiu» (Glick 1994: 44).

29. Com s'esdevenia a Montroi —Ribera Alta—, on el reg de més de 600 fanecades restringia el rutllar de les moles a la vesprada i la nit (Ardit 2004: 24-25).

El que podia haver estat una conflictivitat intensa i «estructural» quedà diluïda en la pràctica per efecte de diversos mecanismes encarregats d'atenuar les potencials topades entre moliners i regants. Cal destacar la negociació minuciosa sobre detalls concrets del circuit hidràulic abans d'autoritzar un nou molí, la postergació institucional dels moliners en aquelles zones on es patia major dèficit de cabals (i l'abast de farina estava garantit) o la implicació dels municipis amb el propòsit de tallar les baralles més perilloses.

Un amoinament universal consistí a limitar el regolf que provocava un molí (detenir el corrent de la séquia per forçar el nivell que calia pujar i obtenir així major energia), de manera que no resultara nociu.³⁰ Aquesta mesura cautelar s'observà amb especial cura en els macro-sistemes que irrigaven les planes litorals, on el pendent del terreny era mínim, de manera que, si s'incrementava el salt impulsor, el retrocés de les aigües afectava, aigües amunt, un llarg tram de la séquia.³¹ Una fórmula dissuasòria, de caire punitiu, era actuar amb diligència i rigor contra els moliners, aplicant-los la sanció prevista cada vegada que feien un regolf major de l'autoritzat.³² I una prevenció efectiva consistí a obligar a tindre almenares i *derramadors*, és a dir, limitadors del nivell de la séquia, construïts d'obra sòlida —no un simple caixer de terra—, que deixaven caure l'excés d'aigua fluent a una canal que circuïa el casal, per on el sobrant seguia camí sense haver de passar per les sageties del molí. Des de meitat segle XVIII, el *derramador* fou un element imprescindible en els nous casals que anaren autoritzant-se: un dels punts importants en el procés de dissenyar cada projecte consistia a experimentar empíricament quin salt es podia concedir per tal que el regolf no provocara problemes a cap usuari sobirà.

La relació subordinada dels molins en moltes séquies on la convivència havia estat més problemàtica propicià que els camperols es blindaren enfront dels efectes nocius que els casals podien originar. La postergació institucional de moliners i propietaris de molins fou una fórmula que afectà sobretot l'Horta de València tan bon punt s'aconseguí assegurar l'abast de farina a l'urb. A la séquia de Montcada, la junta general del 21-IX-1553 acordà que cap moliner poguera ser nomenat sequier, norma que encara figurava en les ordenances vigents a l'inici del segle XIX.³³ Les Ordenances de Favara del 1701 vedaven l'accés al govern i a la gestió de la séquia als moliners i els seus familiars.³⁴ Les de Mislata, de l'any 1751, recollien una disposició similar.³⁵ Les de Rascanya, aprovades el 1761, resulten eloqüents de la voluntat dels regants

30. Una clàusula que estalvià molts conflictes fou el deure del moliner de facilitar el pas del corrent per tal que fos emprat per usuaris jussans.

31. L'experiència acumulada permeté generalitzar la cautela d'ubicar els nous molins després de les particions d'aigües i a força distància per tal que el regolf no alterara la divisió; a més, bastants hidrosistemes d'època feudal es dissenyaren mirant de minvar l'entitat dels problemàtics partidors, reemplaçant-los per altres presses reglades (orificis de pedra, com fesques, rols, etc.) que seguien captant la mateixa aigua encara que es bastira algun molí en la capçalera del braçal (com es féu a la séquia Reial d'Alzira; Peris 1992).

32. Per facilitar les coses als denunciants, fou freqüent que es posaren unes fites de pedra que indicaven el nivell màxim a què podia arribar l'aigua de la séquia junt al molí.

33. Article 64 (Jaubert 1844: I, 192).

34. L'article 5 establia que «per a regentar los ofis de elets, sindich, cequier, arrendador, veedor, guarda o qualsevol altre [...] no puixa concórrer [...] ningun arrendador de molí, ni persona que sia de son ofici moliner [...], y encara les personas conjuntas en primer ni segon grau» (Jaubert 1844: II, 182).

35. «XLVIII. [...] que dueño ni arrendador alguno de molino, no pueda ser cequiero y arrendador del cequiage de dicha acequia, ni tener empleo alguno en ella» (Jaubert 1844: II, 60).

d'excloure els moliners.³⁶ Les Ordenances de Mestalla (1771) recullen la normativa tradicional que discriminava els moliners, els quals no podien ser síndics del canal.³⁷ I les de Tormos, de l'any 1843, limitaven els drets dels moliners a participar en les juntes generals (art. 2), però sense deixar-los opció a exercir el principal càrrec del canal: síndic.³⁸

Una altra manera de discriminar els moliners, que tenia com a objectiu fer més difícil que cometeren frau amb impunitat, era considerar-los sospitosos quan s'usurpara cabal i no es trobava cap parcel·la regada amb l'aigua furtada. Aquest criteri s'emprà a bastament a l'Horta de València, un gran perímetre irrigat que reunia diversos trets que justifiquen aquesta norma. Un factor de pes eren les intenses fretures que es patien la major part dels estius, cosa que no ocorria amb igual intensitat allà on els cabals eren més abundants i regulars (per exemple, les séquies del Xúquer) o el regadiu no era tan extens en relació amb els cabals disponibles. Una altra causa determinant fou la gran demanda per moldre per subministrar farina a la gentada que residia a la capital del regne. També influí la facilitat per derivar aigua d'un canal a un altre, en els nombrosos encreuaments de séquies. I tampoc degué ser aliena la circumstància que els propietaris de molins solien ser persones o institucions poderoses, contra les quals resultava incommode pledejar o simplement testificar en els processos instats en els tribunals. El resultat fou que les ordenances de les séquies que envoltaven la ciutat de València coincidien a considerar els moliners com els principals sospitosos dels fraus comesos.

El fet que els casals contribuïren a mantenir la xarxa hidràulica (aportació que creixia conforme les reticències envers els molins era major) actuà com un factor que propicià la convivència de moliners i regants. Les maneres concretes de contribuir foren diverses, però consistiren sobretot a pagar el sequiatge acordat cada any per fer front a les despeses comunes ordinàries, netejar anualment un tram de la séquia mare, així com participar en les oneroses obres extraordinàries, com ara quan calia reparar l'assut.

Conflictivitat estructural o complementaneïtat d'usos?

Els conflictes provocats per molins, tot i que han fet parlar molt, es mantingueren en unes quotes baixes en terres valencianes, on el regadiu no fou una amenaça tècnica per als casals —ni a l'inrevés—, atesa la relativa abundància de cabals i les solucions tècniques adoptades.

A la séquia Reial del Xúquer, la subsidiarietat de la molinaria, l'abundància i la regularitat dels cabals i les característiques de l'hidrosistema expliquen que els conflictes en què participaven molins tingueren una entitat mínima. Com que a penes hi havia partidors, resultà més difícil que els casals afectaren el prorratgeig d'aigua entre regants. A més, la ubicació (la majoria

36. Una comissió d'elets elaborà un esborrany que els marginava per complet, propòsit que fou corroborat per la junta general d'usuaris celebrada el 8-X-1754. Hagueren de ser els oficials del rei els que, sabedors de la importància dels molins en aquest canal de l'Horta, obligaren que almenys dos dels sis electes que integrarien la junta particular foren propietaris de molins residents a la ciutat de València.

37. «Capítulo IV. [...] ordenamos que en la [...] junta general deba nombrarse un síndico y procurador general de la [...] acequia por pluralidad de votos, el cual deba ser labrador abonado y que tenga tierras propias que se rieguen de las aguas de la citada acequia, con tal que no sea dueño de molino alguno [...], según y como hasta el día [...] se ha practicado» (Jaubert 1844: II, 104).

38. «III. [...] La junta general nombrará un síndico a pluralidad [...] de votos, que ha de reunir las circunstancias de ser labrador de probidad y honradez sin tacha, que sepa leer y escribir, que cultive al menos una cahizada de tierra propia en esta acequia, que no sea deudor a los fondos del común, ni dueño ni arrendador de ningún molino» (Jaubert 1844: II, 72-73).

a l'inici o en la cua d'un braçal) ajudà a minimitzar les baralles. I quan concorrien unes condicions específiques, que feien sospitar que un molí projectat podia intensificar les topades fins a uns nivells poc desitjables, senzillament no s'autoritzà construir-lo, com passà amb el molí del Pujol. Els problemes existiren, però foren d'una intensitat baixa i mai no amenaçaren —ni menys encara bloquejaren— el creixement agrari. Alguns moliners, en fer regolf per augmentar el salt, podien fer que l'aigua s'eixira dels caixers i sorregara els camps o els camins adjacents. Però el més freqüent era que beneficiara els regants sobirans i perjudicara els jussans. Els molins no sempre foren rivals dels regants, sinó més aviat un tercer element que podia afectar els mecanismes per repartir cabals, ja que la majoria d'alteracions no perseguïen el profit directe del moliner sinó dels regants sobirans de la comunitat natural a la qual pertanyia (com s'explica en la visura de M. A. Sisternes del 1618).³⁹ Una manera de calibrar els nivells de conflictivitat provocada pels molins consisteix a concretar l'entitat relativa en el conjunt d'infraccions castigades. Segons la *Mà de Judiciari* del sequier de l'exercici 1610-1611,⁴⁰ d'un total de 112 fraus punits, sols s'esmenten dos casos en què estaven implicats molins: un per alçar les canals més del permès i un altre per fer parada.⁴¹ Una altra forma de mesurar la capacitat pertorbadora dels casals és concretar la capacitat de generar litigis en els tribunals: doncs bé, d'un total de 107 processos suscitats en la séquia Reial d'Alzira, entre 1514 i 1757, sols tres estigueren relacionats amb molins (es tracta d'expedients en què s'analitzen projectes per construir-ne a Alzira i Algemesí).⁴²

En altres comarques valencianes la situació s'assembla més a la tranquil·litat constatada a la Ribera que a la major conflictivitat de l'Horta de València.⁴³ Així, J. Castillo remarca com els molins d'aigua funcionaren a la Safor sense suscitar gaires disputes amb els regants. La pauta dominant fou la «relativa absència de conflictes en l'articulació dels usos de l'aigua, el regadiu i la mòlta», situació que s'acosta a una aliança d'interessos: «la contradicció estructural entre els usos de l'aigua no pot ser considerada com una de les causes bàsiques de la conflictivitat hidràulica a la plana d'Oliva i Gandia»: no hi hagué controvèrsies importants sinó que sempre existí «un grau d'articulació molt destacable». Tampoc no sembla que la tensió entre moliners

39. Els perjudicis ocasionats als hereters inferiors per la detenció de l'aigua provocada per algun molí d'Alberic resulten excepcionals en el conjunt de la Séquia Reial. El moliner del molí Vell de Dalt, construït sobre el braçal d'Alzira, efectuava pràctiques aparentment innòcues, amb les quals aconseguia retindre major porció d'aigua per als regants d'Alberic: col·locar una estacada abans del molí, en teoria per impedir que les brosses i canyes que suraven arribaren a les sageties del molí, creant una parada fraudulenta, quan no necessitava moldre, o tancant el pas a dues de les tres rodes. Quan era punit pel sequier, el moliner adduïa falta d'intencionalitat, ja que ell no en treia cap profit, raons rebutades pels alzirens: «per la almenara no pot discórrer la aygua de la manera que per lo brazal, per rahó de la detenció que.s causa ab lo regolf que fa dita almenara, no podent recollir dita aygua de dita céquia [...] És] molt just sia executat lo moliner per no desembosar los sageties de dit molí, per lo dany que de dites coses se.ls segueix als hereters jussans» (Peris 1992: 156-157; A.R.V., Real, núm. 683, ff. 293, 7-28v. A.S.R.X., lligall 2, núm. 2, ítem 11, f. 7).

40. Que potser reflecteix una conflictivitat excepcionalment baixa, ja que és immediat a l'expulsió dels moriscos, un col·lectiu que acabava de deixar despoblades les baronies d'Alberic.

41. Arxiu Municipal d'Alzira, secció Sèquia Reial, sign. 147/15, cit. Peris (1992: 260-274); Peris (1992b: 729-730). Tres dels molins més problemàtics (el del senyor de l'Alcúdia, el d'Alberic i el de Rodilla) ocasionaren quasi tots els problemes durant l'Antic Règim (AMA, sign. 147/15, 8 d'agost).

42. Petició d'Algemesí d'edificar un nou molí fariner el 1570 (ASRX, lligall 2, núm. 13) i la petició del senyor del Pujol de construir un molí l'any 1599, a la qual s'oposaren el síndic de la séquia i el procurador d'Alzira en l'any 1603 (ASRX, lligall 1, núm. 38 i lligall 2, núm. 2; cit. Peris 1992a: 274-276 i 382).

43. On la ubicació dels molins era diferent, el prorratge de cabals es feia a base de partidors i la urgència per moldre era major molts estius i durant les sequeres.

i regants fóra habitual en la conca del riu de la Sénia, al riu Millars o al Camp de Morvedre fins a arribar a la segona meitat del segle XVIII. Pel que fa a la primera zona, Arasa, Forcadell i Michavila, conclouen que «fins quasi ben entrat el segle XVII no hem trobat documentació sobre cap plet, litigi o conflicte per l'ús de l'aigua, mentre que [...] tenim constància de l'edificació de nous molins». I al Camp de Morvedre, paradigma de paroxisme en la lluita hidràulica a meitat segle XIX, M. Ferri i C. Sanchis remarquen la baixa intensitat de les topades entre moliners i regants, gràcies al fet que «la Junta de Govern de la séquia Major ordenà la construcció d'almenares a l'entrada dels molins» i acordaren imposar «fortes multes als moliners que, fent parades, provocaren la pèrdua de cabals a algun regant, seguint [...] l'exemple de les séquies del Túria»; el resultat fou que «sols en els moments de màxima activitat molinera es detecten algunes tensions entre moliners i regants».⁴⁴

No resulta difícil trobar exemples de topades greus, però es tractà de casos excepcionals, que no es poden aplicar sense més al conjunt del sector. Un cas de conflictivitat extrema és el molí Cremat de Borriana, bastit en 1774 per F. Granell. Quan a penes feia cinc anys que molturava, fou destruït. Norbert Mesado transcriu part de l'informe de la Batlia, en el qual consta com el 14 d'agost de 1779 —en el pitjor de la secada estiuenca— un grup enardit destruí el salt que feia funcionar el molí. El 20 de novembre següent, una colla integrada «por algunos sujetos disfrazados y no conocidos», destruïà el casal i hi calà foc per evitar que a la vídua del promotor li resultara accessible tornar-lo a posar en marxa.⁴⁵

Una dada que reforça la tesi de la baixa conflictivitat dels molins és el fet que les queixes dels vassalls contra el monopoli senyorial mai no foren, a diferència d'altres motius de malestar, l'epicentre de les reivindicacions antisenyorials.⁴⁶

Els conflictes entre usuaris sobirans i jussans feien perdre força a les topades entre moliners i regants i els obligaven a col·laborar. Un bon exemple és el *tandeig* de les aigües del Túria establert entre usuaris dels *pobles castell*, la séquia de Montcada i les set séquies de la Vega de la capital. L'estiu de 1321, els primers captaven tot el cabal que baixava pel Túria, cosa que provocà que faltara l'aigua «necesaria para el uso de los molinos y riego de las tierras» i mogué els laments que les autoritats de la ciutat de València, erigides en portaveus dels regants i dels moliners de l'Horta, dirigiren al rei. Una disposició reial ordenà que els camperols de Pedralba, Benaguasil, Vilamarxant i Riba-roja gaudiren «quatre dies amb ses nits contínues tota l'aigua [...] del riu, i que els altres quatre dies i nits següents correuera lliurement en benefici dels molins i hortes de València».⁴⁷ La mateixa aliança de camperols i moliners d'una zona per fer front a altres usuaris sobirans es constata a l'horta de Gandia respecte la prioritat que pretenien els de les comarques de l'Alcoià i el Comtat.⁴⁸

44. Castillo (1997: 55-61); Guinot (2001: 174-176); Arasa-Forcadell-Michavila (2000: 392); Ferri-Sanchis (1997: 49-51).

45. ARV, Batlia, Lletre E, expedient 1422, lligall 56; cit. Mesado, 1987: 293-294. Aquestes topades violentes es repetiren en les convulses dècades de caiguda de l'Antic Règim, quan s'edificaren alguns casals més problemàtics i el context general d'instabilitat política i esclats de furor i brutalitat en què es vivia —exacerbació del bandolerisme, primera guerra Carlina, etc.— facilitaren reaccions ferotges contra els abusos i les injustícies dels poderosos. Així, no ha d'estranyar que els camperols que regaven de la séquia de Ranes, perjudicats pel molí fariner que el marquès de Montortal havia edificat a Aiador —la Costera—, l'any 1831 reaccionaren amenaçant «que si el marquès no hace las obras oportunas para que el molino no consuma todas las aguas, ellos mismos destruirán el molino» (Hermosilla 2003: 364).

46. Fernández Trabal (2004: 373-374).

47. Branchat (1784: I, 298-299).

48. La «contradicció estructural entre els interessos dels regants i els dels moliners passa a un segon pla quan el sistema és tan ample

Les poques séquies en les quals no funcionava cap molí suggereixen que l'ideal anhelat era compatibilitzar els usos agrícola i energètic, una estratègia que permetia aprofitar al màxim el cabal atorgat i rendibilitzar les infraestructures. Les dotze séquies que fertilitzaven l'horta de Xàtiva beneficiaven més de 2.794 ha en 1831 i impulsaven 17 instal·lacions d'aprofitament energètic, de les quals 10 eren molins mixtos fariners i arrossers, 3 eren casals fariners, sols un arrosser, i també hi havia un martinet de coure, un molí de paper d'estrassa i una fàbrica d'alcohol. De totes les séquies de la zona, sols la del Puig disposava de cabals abundants i regava una extensa àrea sense que fera rutllar cap molí, circumstància que potser s'explique per la distància que separava aquest espai irrigat de la ciutat. En l'altre extrem, la séquia de la Vila feia rodar 7 molins. Un magnífic exemple per mostrar que allò habitual fou comptabilitzar els diversos usos de l'aigua és la séquia de Bellús, que regava vora 100 ha i, ja dintre de la ciutat de Xàtiva, proporcionava aigua a centenars de fonts i algunes basses i també impulsava el molí arrosser Del Mercat.⁴⁹

En general, es mirava de propiciar una certa especialització productiva dintre de cada conca fluvial o dins de cada perímetre abastat per un hidrosistema. A tall d'exemple, al riu d'Alcoi trobem la dualitat productiva que assenyala Castillo Sanz, entenedora a partir de les respectives característiques geogràfiques: s'utilitzava «la força del riu on aquest s'encaixava i prenia força», mentre que es prioritzava «el cabal per a regar on el llit s'eixamplava i l'aigua baixava molt més tranquil·la».⁵⁰ Els interessos del reg i de l'ús energètic s'imbricaven. Moltes vegades, el que havia estat una séquia exclusivament molinera acabava esdevenint l'origen d'un perímetre irrigat. Hi hagué molts casos en què s'aprofitaren les circumstàncies adients (sobretot la necessitat de refer les infraestructures fetes malbé per una revinguda fluvial) per introduir l'ús complementari. Un exemple clarificador, del darrer quart del Cinc-cents, el trobem a l'horta d'Oriola, on l'assut del molí fariner d'Alfeitamí permeté expandir el regadiu:

El primitivo origen de esta azud fue con destino a proveer al molino harinero [...], y era formada [...] de estacada, hasta que, en 30 de agosto de 1571, [...] otorgaron escritura de concordia D. Francisco Boil, señor de la Daya, Luis Carbonell, síndico procurador general de la universidad de Almoradí, y Francés Galicant, dueño [...] del] molino, mediante la cual convinieron en que se abriesen a la parte superior del mismo las dos acequias existentes en el día para el riego de las huertas de Almoradí, Daya Nueva y otros pueblos [...], obligándose la comunidad de aquellas al coste y sostén de la referida presa de obra permanente [...] que se] concluyó en [...] 1615.⁵¹

En altres casos fou l'existència d'una xarxa de reg la que permeté anar bastint molins. Glick subratlla com els diversos nivells de jurisdicció miraren d'afavorir la compatibilitat d'usos: *l'«estrategia tanto del derecho real como del derecho municipal era tomar todas las medidas necesarias para integrar los dos usos sin conflicto»*.⁵² I les magnífiques *Observaciones* de

com per permetre l'aliança dels interessos [...] enfront d'un enemic comú: els que gaudeixen de l'aigua presa en l'assut de dalt o en el de baix» (Castillo 1997: 61).

49. Jaubert (1844: II, 237-238).

50. Castillo (1997: 28).

51. Jaubert (1844: II, 67-68).

52. Glick, pròleg a Pérez Medina (1999: 8).

A. J. Cavanilles palesen que la combinació dels diversos aprofitaments de l'aigua fou una pauta habitual en terres valencianes, fins i tot als racons més àrids i eixuts, com passava a Xarafuel, la capçalera del riu Vinalopó o Onil, on la séquia que naixia en la font Major «*socorre las necesidades de los vecinos, mueve un molino, y fertiliza 70 jornales de tierra*».⁵³

Conclusió. Les qüestions per l'aigua: incògnites i prejudicis

Sorpren el poc que sabem sobre la conflictivitat hidràulica malgrat la rellevància del tema en terres valencianes i la plèthora de documents que esperen els investigadors. La immaduresa de la meua aportació no em permet aportar cap certesa, però sí almenys plantejar alguns dubtes a les tesis més acceptades servint-me de l'exemple concret dels molins.

La conflictivitat hidràulica no funcionà com una variable independent, sinó que formava part d'un complex sistema d'antagonismes econòmics, socials i polítics.⁵⁴ Les baralles per l'aigua responien a una triple motivació: a causes estrictament hidràuliques, a rivalitats econòmiques i, sobretot, als efectes de la inestabilitat sociopolítica viscuda en algunes conjuntures. No hauria de sobtar, doncs, que les fases de màxima intensitat dels antagonismes es concentren en les etapes en les quals es produïren mutacions intenses, com ara el pas de les societats islàmiques al feudalisme, l'adaptació al context posterior a l'expulsió dels moriscos o durant la fase final de la llarga transició del feudalisme al capitalisme (dècades finals del Set-cents i primera meitat del segle XIX). Els moments de crisi sempre esperonaren la conflictivitat hidràulica, sobretot si anaven acompanyats d'un cert buit de poder. M. Ferri i C. Sanchis aporten exemples de com els contextos de gran inestabilitat sociopolítica ocasionaren un notable augment de les qüestions d'aigües en la séquia Major de Morvedre, tant se val que fos després la conquesta cristiana, els anys que seguiren a l'expulsió dels moriscos o l'etapa de crisi definitiva del sistema feudal.⁵⁵ La política hidràulica del despotisme il·lustrat fou un instrument més amb el qual es pretenia apaivagar l'ample conjunt de tibantors que ja es manifestaven en temps de Carles III i no pararen d'intensificar-se durant el regnat de Carles IV (desposseïció camperola, exacerbació antisenyorial, pretensions de les noves oligarquies burgeses, etc.). La lluita per l'aigua que trobem en terres valencianes durant la segona meitat del segle XVIII i primeres dècades de la centúria següent respon sols en part a la major pressió exercida sobre el recurs aigua i a les deficiències funcionals que hom pot constatar en alguns hidrosistemes (xarxes deficients per distribuir els cabals i criteris organitzatius poc adients per governar als usuaris). En bona mesura, però, es limita a reflectir les fortes tensions derivades dels conflictes generals que es visqueren durant la fase final de trànsit del feudalisme al capitalisme.

A mesura que disposem de millor informació es fa necessari dubtar de la pregonada dualitat entre hidraulisme andalusí i hidràulica feudal que han vingut defensant autors molt repu-

53. Cavanilles (1795: II, 17, 168 i 176-177).

54. Pérez Medina (1998: 125); Peris (1997).

55. Ferri (1997: 42-52). Guy Lemeunier posa en relleu com les fortes contradiccions inherents a la crisi de l'Antic Règim actuen com un factor rellevant que atia les disputes d'aigües (2000: 99).

tats, com Miquel Barceló i el nombrós grup que seguia les seues tesis. Resulta acceptable pensar que les societats islàmiques sempre racionalitzaven al màxim cabals escassos, amb una conflictivitat mínima, gràcies a la cooperació que propiciava l'estructura tribal que les caracteritzava? És correcte sostenir que l'*individualisme* feudal desembocà, per contra, en fortes tibantors i en un ineludible malbaratament d'aigua? No tinc respostes definitives, però sí alguna incertesa al respecte. De bon començament, potser la minsa informació disponible sobre els hidrosistemes valencians dels segles xi-xii haja permès idealitzar el funcionament de les xarxes andalusines. Per altra banda, seria necessari mirar si la major tensió suscitada per qüestions d'aigües entre mitjan segle xiii i el Quatre-cents⁵⁶ cal atribuir-la a la substitució d'un hidraulisme andalusí estructuralment més eficaç per una hidràulica feudal més conflictiva.⁵⁷ Una altra possibilitat alternativa —que no podem descartar *a priori*— és que les topades per l'aigua dels darrers segles medieval no resulte de cap dualitat entre hidraulisme andalusí i hidràulica feudal, sinó que simplement reflecteixca l'enorme esforç adaptatiu inherent a la forta crisi que significà la implantació del feudalisme (igual com passaria cinc segles després amb la crisi de l'Antic Règim i la construcció de l'estat liberal-burgés).

Podem estar segurs que les relacions entre usuaris de l'aigua que es visqueren en terres valencianes entre els segles xiii i xix no s'assembla gens al panorama idíl·lic —gens creïble— postulat per alguns autors que procedeixen de l'àmbit jurídic, com V. Giner Boira o V. Fairén Guillén. Però tampoc gaire a la perspectiva conflictiva que han proposat fins fa poc afamats historiadors (en especial els que seguien de manera més literal les tesis de Barceló), que negligien els interessants mecanismes adaptatius posats en marxa al llarg de tots els segles de vigència del sistema feudal (mitjançant els quals s'aconseguí mantindre les bregues per l'aigua dintre d'uns nivells perfectament suportables per a les comunitats camperoles), aspecte que he intentat esbossar en aquesta comunicació.

56. Que esmenten medievalistes merescudament considerats, com Antoni Furió i L.P. Martínez (2000) o Enric Guinot (2000).

57. Miquel Barceló, a partir de les propostes genèriques de P. Guichard sobre les societats islàmiques d'Al-Andalus, les dades incontrovertibles que mostren el col·lapse de l'agricultura irrigada provocat per la conquesta feudal de Mallorca, així com la idea d'una intensa conflictivitat estructural entre regadiu i molins apuntada per J. P. Cuvillier (1984), elaborà un model teòric (Barceló 1988) que ha tingut una gran fortuna historiogràfica i ha influït força sobre els estudiosos valencians, que començaren per seguir literalment les seues tesis per anar matisant-les, amb bones dosis de flexibilitat, des de fa cosa d'una dècada. Un altre factor que contribuï involuntàriament a generar la perspectiva *conflictivista* que comente (sobretot pel que fa al caràcter pertorbador dels molins) fou el gran impacte assolit entre els investigadors valencians pel magnífic estudi de T. F. Glick sobre el regadiu medieval (1988: 107-109 i 111-114).

El primer autor a qüestionar la vigència dels postulats de Barceló, en especial la dicotomia radical entre un hidraulisme andalusí i un altre de feudal inevitablement més conflictiu, fou Rosselló Verger (1993), que també remarcà laconicament que en lloc d'una «incompatibilitat total» entre molins i regadiu ell hi veia tan sols «una competència d'oportunitats o ritmes» (Rosselló 2000: 87).

Tampoc no resulta assenyat acceptar la dicotomia radical andalusí/feudal pel que fa a la ubicació dels molins en els sistemes hidràulics (cua o capçalera), ni menys encara que aquesta resulte indicativa de criteris socials del tot oposats respecte a les prioritats en l'ús de l'aigua. El contrast, pel que fa a l'emplaçament dels casals que funcionaven dintre microsisemes, entre la ubicació en capçalera, que exposa R. Martí per als molins gironins (1988), i en cua de sistema, propi de Mallorca, no s'explica pels desiguals criteris socials aplicats (feudal, tingut com a favorable a la mòlta, o andalusí, que hom considera que prioritzava el reg). Respon, més aviat, als cabals disponibles i als trets ecològics del territori, així com a les prioritats econòmiques que se'n derivaven. L'oposició no és, doncs, entre uns models conceptuals (molí feudal i un altre d'andalusí), sinó entre un casal de riu en una àrea d'alta pluviometria —Girona— i altres de font en una zona àrida: Mallorca. En el primer cas, la séquia acomplia la funció essencial de fer guanyar cota al molí, per tal d'evitar el perill d'ubicar-se a la vora del riu i reduir d'aquesta manera l'amenaça de les destrosses provocades per revingudes. En el cas dels molins mallorquins, la canal distribuïa l'escàs cabal proporcionat per una font o *qanat* i el petit sistema hidràulic es dissenyà pensant a compatibilitzar l'aprofitament agrícola i l'ús energètic de les aigües.

Referències bibliogràfiques

- ARASA CENTELLES, J.; FORCADELL VERICAT, T.; MICHAVILA SANZ, I. (2000). «Els litigis per l'ús de l'aigua. El sistema hidràulic del riu de la Sénia a l'època moderna». Dins GLICK-GUINOT-MARTÍNEZ (eds.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València, p. 389-404.
- ARDIT LUCAS, M. (2004). «Los regadíos históricos del Magro hasta 1850». Dins J. HERMOSILLA PLA (dir.). *La arquitectura del Agua en el Riu Magre. Alcalans-Marquesat*, València: Conselleria de Cultura Generalitat Valenciana, p. 23-45.
- BARCELÓ, M. (1988). «La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural». Dins BARCELÓ et alii. *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*. Barcelona: Crítica, p. 195-274.
- CASILLLO SANZ, J. (1997). *Els conflictes d'aigua a la Safor medieval*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- CAVANILLES, A. J. (1795-97). *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, población del Reyno de Valencia*, 2 vols. Madrid: Imprenta Real.
- CUVILLIER, J. P. «L'irrigation dans la Catalogne médiévale et moderne», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XX, 1984, p. 145-187.
- DIVERSOS AUTORS (2005). Dossier *Usos i conflictes de l'aigua en la història*, *Afers*, núm. 51, p. 265-458.
- FERNÁNDEZ TRABAL, J. (2004). «Les indústries rurals». Dins E. GIRALT RAVENTÓS (dir.). *Història Agrària dels Països Catalans*. vol. II. Barcelona, Fundació Catalana Recerca, p. 361-395.
- FERRI i RAMÍREZ, M.; PÉREZ MEDINA, T.V., i SANCHIS IBOR, C. (1997). «Polítiques hidràuliques en temps de Cavanilles», *Cuadernos de Geografía*, núm. 62, p. 653-670.
- FERRI M., i SANCHIS, C. (1997). «Transformacions al regadiu històric valencià: La séquia Major de Sagunt. 1783-1860», *Cuadernos de Geografía*, núm. 61, p. 31-59.
- FURIÓ, A., i MARTÍNEZ, L. P. (2000). «De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval». Dins FURIÓ, A. i LAIRÓN, A. *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. València: Ajuntament d'Alzira i Universitat de València, p. 19-73.
- GARCÍA EDO, V. (1994). *Derechos históricos de los pueblos de la Plana a las aguas del río Mi-jares*. Castelló: Diputació de Castelló.
- GIL OLCINA, A. (1993). *La propiedad de aguas perennes en el sureste ibérico*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- GLICK, T. F. (1988). *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*. València: Del Cénia al Segura.
- (1994). «Cap a una història institucional del regs: un mètode d'estudi comparatiu», *Taller d'Història*, núm. 3, p. 39-46.
- GLICK, T. F.; GUINOT, E., i MARTÍNEZ, L. P. (eds.) (2000). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Institució A. Magnànim.
- GUINOT RODRÍGUEZ, E. i altres (1999). *La Real Acequia de Moncada*. València: Conselleria d'Agricultura.
- GUINOT RODRÍGUEZ, E. et al (2001). *Las acequias de la Plana de Castellón*. València: Conselleria d'Agricultura.

- (2003). *Las acequias de Elche y Crevillente*. València: Conselleria d'Agricultura.
- HERMOSILLA, J. *et alii* (2003). *Los sistemas de regadío en La Costera, Paisaje y Patrimonio*. València: Conselleria Cultura.
- JAUBERT DE PASSÀ, F. J. (1844). *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia, leyes y costumbres que los rigen; reglamentos y ordenanzas de sus principales acequias*, 2 vols. València: Imprenta de Benito Monfort (reed. Madrid: M.A.P.A.-Universitat València, 1991).
- LEMEUNIER, G. (2000). «Hidráulica agrícola en la España mediterránea, s. XVI-XVIII. La formación de los regadíos clásicos». Dins BARCIELA, C. i MEGAREJO, J (eds.). *El agua en la historia de España*. Alacant: Universitat de Alacant, p. 47-110.
- LÓPEZ-GÓMEZ, A. (1987). *Els embassaments valencians antics*. València: Generalitat Valenciana.
- MANGUE I ALFÉREZ, I. (2000). «Séquies i molins de València: la séquia de Rascanya, hidraulisme al marge esquerre del Túria». Dins GLICK-GUINOT-MARTÍNEZ (eds.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Alfons el Magnànim, p. 405-450.
- MARTÍ, R. (1988). «Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Cataluña». Dins BARCELÓ, M. *et alii*. *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*. Barcelona: Crítica, p. 165-194.
- MARTÍNEZ SANMARTÍN, L. P. (1993). «La lluita per l'aigua com a factor de producció. Cap a un model conflictivista d'anàlisi dels sistemes hidràulics valencians», *Afers*, núm. 15, p. 27-44.
- MESADO OLIVER, N. (1987). «Molinos en Burriana». Dins DD.AA. *Burriana en su Historia*, vol .I. Borriana: Ajuntament de Borriana, p. 275-299.
- PÉREZ MEDINA, T. V. (1998). «Lluites històriques per l'aigua al sud del País Valencià». *Afers*, núm. 29, p. 121-137.
- (1999). *Los molinos de agua en las comarcas del Vinalopó (1500-1840)*. Petrer: Centre d'Estudis Locals de Petrer.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1992a). *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer. La Acequia Real de Alzira, 1258-1847*. València: Conselleria d'Obres Públiques i Confederació Hidrogràfica del Xúquer.
- (1992b). «Conflictividad y administración de justicia en la Acequia Real de Alzira». Dins *Actes del i Congrés de l'administració Valenciana*. València: Generalitat Valenciana, p. 725-742.
- (1995). «La evolución de la agricultura valenciana entre los siglos XV y XIX. Rasgos cualitativos y problemas de cuantificación», *Revista de Historia Económica*, any XIII, núm. 3, p. 473-508.
- (1997). «La conflictividad hidráulica en el País Valenciano entre los siglos XIII y XVIII», *Áreas*, núm. 17, p. 43-60.
- (2003a). «Problemas agrícolas y gestión hidráulica en la Huerta de Valencia». Dins DRAIN, M. (ed.): *Politiques de l'eau en milieu méditerranéen...*, «Collection de la Casa de Velázquez», núm. 82. Madrid: Casa de Velázquez i Universitat d'Alacant, p. 129-150.
- (2003b). *La gestió hidràulica en la séquia d'Escalona*. Alcàntera: Ajuntament de Castelló de la Ribera.
- (2008). «El regadiu. Evolució, organització i transcendència socioeconòmica». Dins GIRALT, E. *Història Agrària dels Països Catalans*, vol. III, *Època moderna*. Barcelona: Universitats dels Països Catalans i Fundació Catalana per a la Recerca, p. 125-144.

- (2009). *Els molins d'aigua valencians (segles XIII-XIX). Estat de la qüestió i propostes d'anàlisi*. Inèdit.
- PILES IBARS, A., i GINER PEREPÉREZ, F. (1972). *Historia de Cullera*. València: Ajuntament de Cullera.
- ROMERO GONZÁLEZ, J. i PERIS ALBENTOSA, T. (1992). «Usos, distribució i control de l'aigua». Dins *Geografia General dels Països Catalans*, vol. II, *Els rius i la vegetació*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 186-277.
- ROSSELLÓ i VERGER, V. M. (1993). «Molins fariners d'aigua. Reflexions no polèmiques d'un geògraf», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, núm.15, p. 45-51.
- (2000). «Hidràulica musulmana i hidràulica cristiana». Dins FURIÓ, A. i LAIRÓN, A. (eds.). *L'espai de l'aigua: xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. València: Universitat de València i Ajuntament d'Alzira, p. 83-88.
- VERCHER LLETÍ, S. (2000). «Séquies i escorredors a la Ribera Baixa». Dins FURIÓ-LAIRÓN. *L'espai de l'aigua: xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. València: Universitat de València i Ajuntament d'Alzira, p. 154-156.
- (2005). «Sobre les causes de la conflictivitat intermunicipal a la Ribera Baixa del Xúquer durant l'Antic Règim (segles XVI-XVII)», *Afers*, núm. 51, Dossier *Usos i conflictes de l'aigua en la història*, p. 417-435.